

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Verkapitalisering, versentimentalisering, vergoelijking in de omgang met de Tweede Wereldoorlog

Mathijssen, M.

Publication date

2013

Document Version

Final published version

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

Mathijssen, M. (2013). *Verkapitalisering, versentimentalisering, vergoelijking in de omgang met de Tweede Wereldoorlog*. (Felix Meritis essayreeks; No. 4). Felix Meritis.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Verkapitalisering, versentimentalisering, vergoelijking in de omgang met de Tweede Wereldoorlog.

4 mei-lezing 2013. Felix Meritis, Amsterdam.

Marita Mathijssen

Hoeveel heeft de deportatie en de dood van Anne Frank de staatskas gekost? Anne werd op 4 augustus 1944 uit het Achterhuis gehaald en vanaf dat moment leefde ze op staatskosten. Wellicht begon het met uitbetaling van een verradersloon. Ze bracht vier dagen door in de gevangenis bij het Leidseplein. Tegenwoordig kost het verblijf van een gevangene volgens de Dienst Justitiële Inrichtingen 247 euro per dag. De voorzieningen van die tijd waren niet te vergelijken met die van nu. Voor bewakingspersoneel moet wel van relatief gezien dezelfde kostenpost uitgegaan worden. Wellicht zou men de kosten op ruwweg 50 gulden per dag kunnen schatten. Daarna werd ze op de trein naar Westerbork gezet. Voor vervoer werd gewoon van de Nederlandse Spoorwegen gebruik gemaakt en er werden kaartjes gekocht tegen gereduceerd groepstarief. In Westerbork bleef zij tot 3 september, 26 dagen dus. Het kamp daar is moeilijk te vergelijken met enige hedendaagse instelling. Doordat er een interne bewakingsdienst was, en de gevangenen ingezet werden bij werk op het kamp zelf of bij boeren in de omgeving, kunnen de kosten laag ingeschat worden. Het kamp was kort voor de oorlog opgezet om Duits-Joodse vluchtelingen op te vangen. Toen het als doorgangskamp ging dienen, werden de verbouwingskosten betaald vanuit in beslag genomen Joodse tegoeden. Wellicht bleven de overheidskosten beperkt tot 10 gulden per dag, dus in het geval van Anne Frank tot 260 gulden. Het Herinneringscentrum Kamp Westerbork kon me geen precieze cijfers geven. Daarna werd zij op de trein gezet naar Auschwitz, waar zij verbleef tot 28 oktober, 55 dagen dus, en in Bergen Belsen, waar zij begin maart 1945 overleden moet zijn, kwamen daar nog eens zo'n 130 dagen bij. In totaal dus 185 dagen op kosten van de Duitse overheid. Als we alleen naar de directe kosten kijken, niet naar de indirecte van de oorlogvoering zelf, op hoeveel komen we dan uit? Het NIOD kon me niet helpen aan een berekening van de kosten per gevangene in een concentratiekamp. Ik weet niet of die wel bestaat. Waarschijnlijk is er ooit wel een bureaucratische geest geweest die dit uitgezocht heeft, en die dat in een boek of artikel heeft vastgelegd, maar ik heb daar geen informatie over kunnen vinden. Wellicht moeten we ook hier uitgaan van minimale kosten, hoewel de uitgaven voor huisvesting en voorzieningen van de bewakers wel hoog moeten zijn geweest, evenals die van omheiningen, doucheruimten en gaskamers. Misschien kostte, omgerekend vanuit de Reichsmark, een gevangene in Duitsland de staat zo'n 30 gulden per dag, toch zo'n 5550 gulden. Haar einde moet goedkoop zijn geweest, want gaskamers en crematieovens waren er niet in Bergen Belsen; de kosten daarvan werden uitgespaard. Zij moet in een van de massagraven terecht zijn gekomen. Bij deze grove schatting heeft Anne's deportatie en dood zo ongeveer 6000 gulden gekost.

Ik veroorloof mij deze gruwelijke berekening omdat Anne Frank een toeristisch kapitaal is gaan vertegenwoordigen. Het Anne Frankhuis kreeg in 2010 meer dan 7 miljoen euro aan entreegelden binnen, en verkocht in de museumwinkel voor meer dan 1 miljoen. Nu maakt het Anne Frankhuis zelf hiermee geen winst, maar dat geldt natuurlijk niet voor alles wat het toeristisch bezoek van de meer dan 1 miljoen honderdvijftig duizend bezoekers van 2012 verder aan inkomsten voor hotels en restaurants meebrengen. Een dagje Amsterdam met overnachting kost toch al gauw gemiddeld 100 euro, dus de bezoekers besteden in Amsterdam

per jaar zo'n 100 miljoen. Bovendien blijft haar dagboek verkopen en profiteren film, televisie en schouwburg van haar verhaal, wereldwijd.

Anne Frank zie ik als een symbool van wat er met de herdenking van de Tweede Wereldoorlog in het algemeen aan de hand is. Het lijkt alsof de Tweede Wereldoorlog steeds meer aan het verkapitaliseren is. Booming business, met films als *La vita è bella*, *Schindler's list* (net opnieuw uitgebracht op BlueRay), *De laatste dagen van Hitler* en een musical als *Soldaat van Oranje* die al meer dan een miljoen toeschouwers trok. Het doel van sommige regisseurs lijkt soms meer in het aantal betalende kijkers te liggen dan in het fatsoenlijke eindresultaat. Een integere documentaire, zoals de veeldelige die Ad van Liempt maakte, brengt geen kapitaal binnen. Die kon alleen maar tot stand komen met forse ondersteuning, in dit geval van het Ministerie van VWS, aangevuld met bedragen van het Nationaal Fonds voor Vrede, Vrijheid en Veteranenzorg. Wie het verschil tussen een ingetogen herdenking en vercommercialisering wil zien, moet de websites van het Anne Frank Huis en die van Kamp Westerbork maar eens vergelijken. Bij het Anne Frank Huis gaat het om snelle indrukken, om plaatjes, maar als men feitelijkheden of achtergrondinformatie zoekt, zijn die nauwelijks te vinden. Bij Westerbork overheerst de documentatie. Geen schreeuwerige kleuren, geen blitsplaatjes, maar rustige informatie over wat zich daar afspeelde.

De verkapitalisering loopt parallel met de versensationalisering die ik ook constateer, en die vooral de publieksgerichte mediatransformaties van de oorlog betreft. Het is buitengewoon lastig om grenzen van goede smaak aan te geven bij gruwelijk nieuws. Ikzelf wil geen plaatjes zien van afgerukte ledematen bij bomaanslagen, geen verkoolde lichamen bij zelfverbranding, niet de film van een overreden kind in China, maar op YouTube worden filmpjes met dat soort beelden het meest bekeken. Zodra het woord 'Holocaust' in een aanbeveling van een film, serie, musical, lezing opduikt, is het tijd om achterdochtig te worden. Het oorspronkelijk Griekse woord, een samenstelling van 'alles' en 'brand' werd vooral bekend toen de Amerikaanse NBC in 1978 een televisieserie met die naam uitzond. Elie Wiesel noemde die goedkoop, onwaar en aanstootgevend. Maar waar liggen de grenzen? Waarom noemen we *La vita è bella* sensatiebelust? Wat moeten we van *Zwartboek* denken en het bleken van Carice van Houtens schaamhaar? Het gebeurde, maar is dit sensatiezucht of een relevant detail in het verhaal? Ik laat het bij een retorische vraag.

Ik zie die versensationalisering ook in de reiswereld. Het is meer dan weerzinwekkend hoe er reclame gemaakt wordt voor dagtochtjes naar voormalige concentratiekampen. Ik citeer de site *Cheap.tickets.nl*:

Breng een bezoek aan Sachsenhausen, het concentratiekamp waar volgens officiële cijfers circa 30.000 tot 50.000 mensen zijn omgekomen. Kom deze dag alles te weten over de verschrikkelijke gebeurtenissen die zich hier hebben afgespeeld. Zo vind je er de galgen, het moordcentrum, de gaskamer en nog veel meer. Een treinreis van vijftig minuten zal je naar Sachsenhausen brengen.

Hoogtepunten

- Treinreis door de prachtige bossen van Noord-Berlijn
- Ontdek de donkere geschiedenis van het Sachsenhausen concentratiekamp
- Bezoek de gaskamers en galgen
- Leer meer over het leven in het kamp tijdens de Tweede Wereldoorlog

Of neem deze tekst op *viato.com* voor een dagtrip naar het Concentratiekamp van Theresienstadt:

This special tour will transport you back to the 1940s and give you a detailed overview of life in the Terezin Concentration Camp. Terezin, initially founded in 1780 to protect Prague from attacks, was converted into a Jewish ghetto during Nazi occupation in World War II. Walk the grounds with your expert guide and hear chilling stories and facts about the day-to-day lives of prisoners there.

Visit the Terezin Memorial, the only institution of its kind in the Czech Republic. This memorial commemorates the thousands of victims of the tyrannical Nazi rule, and promotes research and educational activities. Experience the tragic symbol of suffering during the Holocaust during this unique, educational and eye-opening tour.

Dit is vercommercialisering en versensationalisering tegelijkertijd.

Het is in het geval van de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvernietiging extra schrijnend dat geschiedenisbeleving in toenemende mate op sensatie gebaseerd is. Er wordt veel geschreven over de toenemende belangstelling voor geschiedenis in Nederland. Inderdaad: er zijn meer series over de historie op televisie dan vroeger, er verschijnen meer biografieën dan ooit en het lijkt wel of er elke dag een nieuw boek over de Nederlandse geschiedenis uitkomt. Dat is niet iets om treurig over te zijn, integendeel. Maar wie de oogst aan geschiedbeoefening bekijkt, kan er niet om heen dat er ongelooflijk veel verschijnt met een hoog Telegraaf-gehalte. Neppgeschiedenis, sensatiebeluste geschiedenis, geschiedenis als pretpark of kermisattractie, geschiedenis als ramptoerisme. Eéndimensionaliteit overheerst.

In mijn Huizingalezing van 2009 heb ik dit soort geschiedenis gekarakteriseerd als ‘historische sensatiezucht’. Ik wees in die lezing op de namaak-historie bij het Dickens-festival dat elk jaar voor Kerst in Deventer gehouden wordt. Er is geen enkele connectie tussen Dickens en Deventer en geen andere dan een commerciële reden om hier verklede Dickens-figuren rond te laten lopen en ingekorte edities van zijn kerstverhaal te verkopen. Ik kreeg hierop boze reacties van gemeenteambtenaren: wat was er mis met een dergelijk beleven van de historie? Was ik niet elitair-academisch bezig als ik een gezellig genieten van geschiedenis afkeurde? Ik kreeg onlangs gelijk toen bleek dat het stadsbestuur van Deventer zijn Historisch Museum wil sluiten. Het is een gelijk waar ik niet blij van word. Dat de stad Deventer die een rijkere historie heeft dan menig grotere stad, die kan bogen op een verleden van unieke betekenis – dat burgemeesters en wethouders hier een historisch stadsmuseum durven sluiten, had ik me toen ik de lezing vier jaar geleden hield niet kunnen voorstellen. Geen historisch besef dus in Deventer, alleen maar aandacht voor de buitenkant ervan en voor het kapitaal dat historie al dan niet vertegenwoordigt.

Er is behalve de verkapitalisering en de versensationalisering van de Tweede Wereldoorlog nog een derde punt. Dat heeft te maken met het ‘aflaatkarakter’ van openbare herdenkingen. Ik doel met aflaat op de katholieke praktijk waarbij vergeving van zonden verkregen kan worden door een zekere boetedoening. Een bepaalde gift of een gebed kan daarbij als aflaat dienen. Door mee te doen aan een herdenking, door een bloem bij een monument te leggen, pleit je jezelf vrij van collectief schuldgevoel. Het is een afkopen van het schaamtegevoel over wat er gebeurd is (met dus vooral dat onbehaaglijke gevoel dat Nederlanders te weinig hebben gedaan voor de Joden), een vergoelijking gericht op jezelf, die gefaciliteerd wordt door de gemeenschap. Zo functioneren de 4 mei-herdenkingen: als we maar braaf naar de buurtbijeenkomst gaan, naar de lezing luisteren, twee minuten stilte in acht nemen en de Last Post beluisteren, dan kunnen we weer een jaar voort zonder wakker te liggen van de vraag hoe dit allemaal heeft kunnen gebeuren onder de ogen van onze ouders of grootouders.

Herdenkingen hebben een vergoelijkend karakter – als we maar niet vergeten, dan is het wel in orde. Als de krans bij het Nationaal Monument maar gelegd kan worden, dit jaar voor het eerst door een koning, en als de Damschreeuwer bij toeval dan ook nog vast zit, is weer voldaan aan de jaarlijkse aflat die we onszelf opgelegd hebben. Ook de talloze herdenkingsmonumenten die opgericht zijn hebben de functie van een boeteoffer. Er zijn er in Nederland volgens de database van het Nationaal Comité 4 en 5 mei meer dan 3500. Vroeger of later voelde elke gemeente zich verplicht op deze manier haar sorryzegging te doen. Jazeker, er zijn in onze gemeente Joden afgevoerd, maar zie wat een mooi monument we voor ze aangelegd hebben. Inderdaad, we hadden verzetsstrijders, dappere mannen en vrouwen, ja, jammer genoeg omgebracht door verraad, maar nu zijn hun namen ten minste vereeuwigd. Monumenten die dienen als offergiften.

Verkapitalisering, versensationalisering, vergoelijking, dat zijn de dingen die ik steeds weer tegenkom als de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog als mediaproduct of openbare manifestatie naar buiten komt.

Kan ik dit generaliserend stellen voor de herdenkingen op 4 en 5 mei? Voor de 5 mei-feesten is dat makkelijk. We hoeven slechts te denken aan de helikopterverplaatsingen van Trijntje Oosterhuis en haar opvolgers om te weten dat hier de verkapitalisering heeft toegeslagen. De sensatiezucht van 5 mei is letterlijk te nemen: grote vuurwerken, spectaculaire aankomsten van de artiesten, kostbare vliegshows in de lucht, mega geluidssterkte. Slechts megalomanie past blijkbaar bij de bevrijdingsherdenking. Vergoelijking is hier via een omweg ook van toepassing: het feest moet namelijk goedmaken dat er de dag daarvoor rouw voorgeschreven is. Het Nationaal Comité 4 en 5 mei heeft nadrukkelijk 4 mei aangewezen om te herdenken, 5 mei om te feesten. Ik krijg daarbij datzelfde gevoel als ik heb bij crematies wanneer je uitdrukkelijk uitgenodigd wordt om na afloop een borrel op de overledene te drinken. Opruimen die tranen, over tot de orde van de dag, op bevel feestvieren. Het zal maar je afscheid zijn.

Zit dat dan ook zo bij de 4 mei-herdenkingen? Ik zie daar veel meer nuancering. Ikzelf ben sinds ik in Amsterdam-Zuid woon de herdenkingen op de Apollolaan gaan bijwonen. Daar ligt de nadruk niet op het leed van de oorlogsvoering, maar vooral op de gruwelijkheden van de Joodse lotgevallen. Daar komen en kwamen de mensen bij elkaar die het meest daaronder geleden hebben, omdat in die buurt nu eenmaal veel Joden woonden, en omdat daar vlakbij in de Euterpestraat hun deportatie geregeld werd. Harry Mulisch kwam er, omdat zijn moeder in de oorlog in die buurt rondliep met haar Jodenster en opgepakt werd, de dochters van Ed. Hoornik komen er, evenals Hella de Jonge en Judith Herzberg: allemaal mensen die direct getuigenis afgelegd hebben van het leed dat hen berokkend is. Dit jaar spreekt Job Cohen er: geboren twee jaar na het einde van de oorlog, kind van Joodse onderduikers die de oorlog overleefd hebben. De Apollolaan is een herinneringsplaats, en velen van degenen die er komen, herdenken geen abstractie, maar concrete familieleden. Het herdenken komt er voort uit behoefte aan een rouwdag – zoals mensen die een dierbare vriend of familielid verloren hebben ook vanzelfsprekend op de sterfdag bij elkaar blijven komen, vele jaren lang.

Ik waag te betwijfelen of dit ook geldt voor de Nationale Herdenking op de Dam. Hier is de herdenking veel meer gericht op de nationale ramp die de Tweede Wereldoorlog was, en zo is die herdenking ook begonnen. Hier gaat het om de verliezen aan soldaten, om de bombardementen, de Hongerwinter, de toestand van een bezette natie. Natuurlijk zijn daar ook veel mensen met directe verliezen bij elkaar. Maar het ritueel is hier veel meer dan op de kleinere plekken een mediaritueel geworden, dat dient als boetedoening. Krans, trompet, stilte, Wilhelmus, en we kunnen weer een jaar vergeten dat we wellicht schuldigen in de

familie hebben of ten minste onverschilligen, en dat we zelf wellicht nooit zo dapper zouden zijn geweest als degenen die onderduikers in huis namen.

De herdenkingscultuur is in Nederland in de loop der decennia veranderd, zoals Frank van Vree in zijn klassieke studie *In de schaduw van Auschwitz* heeft laten zien. In de eerste jaren na de bevrijding lag de nadruk op de nationale ramp die Nederland was overkomen. Voor de herdenking van de Joden en andere vervolgte groepen was er geen specifieke aandacht. Zij dienden slechts ter illustratie van het onrecht dat de natie aangedaan was. Belangrijk was vooral dat de herdenking leidde tot vooruitgang. Het lijden mocht niet vergeefs lijken, maar een herstel in het vooruitzicht stellen. Nederland zou beter te voorschijn komen uit de ellende, als een verenigd en versterkt land. Dat was ook wat de serie van Lou de Jong, *De bezetting*, uitstraalde. De nadruk op het nationale herstel veranderde in de jaren zestig. Zoals de maatschappij veranderde, zo veranderden ook de herdenkingen. Individuele ervaringen werden belangrijk, er kwam aandacht voor de vervolging van homoseksuelen en zigeuners. Pas toen, in 1962, kwam er een monument voor de slachtoffers van de vervolging en vernietiging bij de Hollandsche Schouwburg. Maar ook veranderde de kijk op de oorlog. Voor het eerst kwamen er kritische vragen: hoe kwam het dat er zoveel Nederlandse Joden waren omgekomen? De oude maatschappij moest juist niet hersteld worden want die had geleid tot het morele debacle. In beide soorten herdenkingen bleef de oorlog een breuk in de geschiedenis die niet te plaatsen viel in een reeks van oorzaken en gevolgen, niet paste in het continuüm van de geschiedenis.

Die breuk in de geschiedenis wordt door de verkapitalisering en versentimentalisering juist gelijmd en dus in een verzoeningsritueel opgenomen. Er is niet veel verschil tussen een film als *Nova Zembla* en *Zwartboek*: beide zijn historisch, beide zijn spannend, beide werken met spectaculaire filmbeelden, in beide zit een liefdesgeschiedenis en een mooie vrouw. Toen de Holocaust-serie voor het eerst op de Amerikaanse televisie kwam, werd daarmee een taboe op de uitbeelding van Auschwitz verbroken. Waar de werkelijke beelden getoond worden, blijven ze schokkend, maar in films zijn ze verzacht en verzoet en daarmee wordt de Tweede Wereldoorlog gelijkgeschakeld met andere rampen die ook in films verbeeld zijn. *The last days of Hitler* en *Titanic* doen in geschiedenisgebruik hetzelfde. Het wachten is op driedimensionale ondergangswegge van de Tweede Wereldoorlog.

Zolang het herdenken van de doden op 4 mei nog direct verbonden is met persoonlijk geleden verliezen, staat de ritualisering ervan los van de drie tendensen die ik aangewezen heb. Maar we zitten op dit moment op een gevoelige omslag wat deze oorlog betreft. Twee jaar geleden, precies op 5 mei, is de laatste soldaat overleden die nog gediend had in de Eerste Wereldoorlog. Hij weigerde consequent Memorial Day mee te vieren omdat hij die interpreteerde als verheerlijking van de oorlog. De Tweede Wereldoorlog is hard op weg om van herinnering naar geschiedenis te verschuiven. We staan op het punt dat degenen die de oorlog uit de directe herinnering kunnen gedenken, uitsterven. Iedereen die jonger is dan zeventig praat na. Ikzelf hoor daar ook bij. Ik ben in 1944 geboren en vrijwel direct afgevoerd naar de kelder. Mijn ouders woonden aan de linkerkant van de Maas, die nog in handen van de Duitsers was, terwijl de overkant al bevrijd was en daar geallieerde troepen lagen. Hun huis werd geconfisqueerd, terwijl mijn vader letterlijk in de put zat bij zijn ouders om niet voor tewerkstelling opgepakt te worden. Mijn moeder vertrok met drie kinderen naar haar ouderlijk huis, dat ook in de vuurlinie lag. Van september 1944 tot mei 1945 ben ik de kelder niet uit geweest. Ik weet hiervan niets vanuit mezelf. Wel heb ik herinneringen aan voorbijtrekkende colonnes met tanks, kort na het einde van de oorlog. De soldaten gooiden

chocoladerepen en kauwgum naar de kinderen die langs de weg stonden te kijken. ‘De Canadezen komen langs,’ zeiden wij, maar het zullen troepen van Amerikaanse of Britse strijdkrachten zijn geweest, via Limburg op weg naar bezet Duitsland. Ik herinner me ook dat er bij familiebijeenkomsten een ongemakkelijke sfeer heerste die ik niet begreep. Later hoorde ik dat een van mijn ooms een hoge NSB’er was geweest, terwijl een andere in het verzet zat en neergestorte Amerikaanse piloten hielp ontkomen. Alles wat ik weet over de Tweede Wereldoorlog is me verteld of heb ik gelezen. Ik hoor bij de generatie die niet meer uit de eerste hand hierover kan spreken.

Herinnering verdwijnt daarmee en wordt geschiedenis. Dit proces is natuurlijk al langer aan de gang, omdat ook de herinneraars de Tweede Wereldoorlog als geschiedenis zijn gaan beschrijven. Wat betekent die omslag nu eigenlijk? Heeft die gevolgen voor de manier waarop wij met de herdenking van de Tweede Wereldoorlog omgaan?

Enige jaren geleden gaf ik een gastcollege in Zagreb over het werk van Harry Mulisch. Ik vertelde daar aan Kroatische studenten dat zijn werk geheel in het teken van de oorlog staat. De docent die me uitgenodigd had, onderbrak me: je moet wel even toelichten welke oorlog. Voor de Kroatiërs is de Tweede Wereldoorlog al geschiedenis, terwijl de recente strijd herinnering is. Wij in West-Europa zijn zo gelukkig dat we maar één oorlog kunnen bedoelen als wij het over ‘de oorlog’ hebben. Maar die oorlog is voor mij, die niets daarvan bewust meegemaakt heeft, eigenlijk ook alleen maar geschiedenis of fictie, in de zin van: verteld verhaal.

Herinnering is ongestructureerd, individueel, subjectief. Geschiedenis is de verwerking van verzamelde herinneringen die gestructureerd zijn, algemeen gemaakt, in verhalende vormen verwerkt zijn. Aperte onjuistheden die in de individuele herinnering geslopen kunnen zijn, worden gecorrigeerd aan de hand van de verhalen. Wanneer er van ‘collectieve herinnering’ gesproken wordt, gaat het om individuele belevingen die getoetst zijn aan die van andere en die daardoor ook eigenlijk al tot geschiedenis gemaakt zijn.

Het is een noodzakelijk gevolg van het steeds verder wegdrijvend verleden dat de rampen verliteratuur worden. Ze doen geen rauw verdriet herleven dat in de herinnering van de mens zelf zit, maar roepen alleen nog maar via de verbeelding en de verwoording emoties op. Wanneer iemand vertelt over de Napoleontische oorlogen, voelen we niet meteen een pijnscheut. We herdenken het einde van de Tachtigjarige Oorlog niet meer, die dan wel niet te vergelijken was met de Tweede Wereldoorlog, maar toch ook bepaald niet fris gevoerd werd. We herdenken niet de St. Luciovloed van 1287 waarbij wel 80.000 doden vielen en de Zuiderzee ontstond. Dat de Wederdopers in 1535 uiterst wreed afgeslacht werden door de overheid, weten we niet meer. Wanneer we de emoties van toen willen oproepen, moeten we er een nieuw verhaal van maken met behulp van de oude geboekstaafde herinneringen en met behulp van de geschiedverhalen die er al over geschreven zijn. Zo’n verhaal moet uitnodigen tot identificatie, en dan kan er opnieuw ontroering of nagevoeld verdriet ontstaan. Dat is de theorie van Hayden White, die stelt dat geschiedenis alleen een vertellende vorm kan aannemen, en daarin voortleeft. Zoiets gebeurt met historische verfilmingen, bijvoorbeeld met die van de overwintering op Nova Zembla. Voor emotie is identificatie nodig, dus schreef de scenarioschrijver een verzonden liefdesgeschiedenis in de film. Verder was de hele staalkaart aan emoties aanwezig: angst, ontroering, jaloezie, opstandigheid. Van enige herdenking was geen sprake, alleen maar gebruik van de historie om een mooi commercieel product te maken, versentimentaliseerd. En dat is het gewone patroon bij historiefilms. Moeten we aanvaarden dat geschiedenis die ontkoppeld is van herinnering altijd ten prooi valt aan commercialisering en versentimentalisering? Zal het over enige tijd ook zo gaan met de Tweede Wereldoorlog, zal die ook alleen nog maar een bron van historisch vermaak of ramptoerisme worden?

Want wat betekent geschiedenis eigenlijk in een mensenleven? Waarom vinden we het met zijn allen belangrijk dat er geschiedenisonderwijs wordt gegeven, dat het Nieuwe Rijksmuseum behalve de esthetische ook een historische lijn laat zien? Weliswaar is de overheidsbelangstelling voor het verleden danig aan het afkalven, vooral waar het financiële consequenties betreft, maar de talloze protesten daartegen laten zien dat er geen onverschilligheid ten opzichte van het verleden is. Iemand vertelde me dat hij onlangs in Nigeria was geweest: daar kende men geen geschiedenisonderwijs, geen historisch museum, niets. Zoiets is ondenkbaar in het Westen.

Toch hebben de Nigerianen natuurlijk ook herinneringen, maar die zijn wellicht voor het grootste deel van de bevolking nog niet omgezet in historisch besef. Historisch besef ontstaat op het punt waar herinnering in historie overgaat. Een voorstelling hebben van iets wat vroeger is gebeurd, is nog geen geschiedenis. Voor historisch besef is een bepaald abstractievermogen en distantieervermogen nodig, en dat is leeftijdsafhankelijk en cultuurafhankelijk. Een peuter heeft herinneringen en kan alleen maar door die herinneringen opgroeien. Als het zich niet zou herinneren dat vuur pijn doet, zou het zich telkens opnieuw branden. Dat geldt ook voor dieren: een koolmees herinnert zich in welke tuin de streng met pinda's hangt en vliegt daar opnieuw heen. Maar dat wil nog niet zeggen dat er bij de koolmees besef van geschiedenis is. Die is er pas als hij sequenties zou aanbrengen, als hij oorzaak en gevolg zou zien, en een opeenvolging van tijdperken kon ervaren, anders dan die van seizoenen. In een primitieve cultuur kan een heel eenvoudige geschiedenis aanwezig zijn als er grafmonumenten opgericht worden en als die enige generaties lang behouden en herdacht blijven, of als er een orale geschiedenis doorgegeven wordt van elkaar opvolgende helden. In een ontwikkelde cultuur maakt geschiedenis deel uit van het dagelijks leven en is die geïncorporeerd in de maatschappij. Daarbij gaat het niet om nostalgisch koesteren van het verleden, maar om een besef dat de dingen het verleden in zich dragen. Zoals een mens in zichzelf zijn hele voorgeslacht en heel zijn gezondheidsgeschiedenis biologisch meedraagt, in zijn DNA-structuur, in zijn genen, in zijn bloed, zo is elk materieel ding drager van geschiedenis. Als ik in Amsterdam over het Museumplein loop, loop ik niet over een slecht onderhouden grasveld met hondendrollen en lege chipszakjes. Ik kan er niet overheen lopen zonder herinneringen: aan het nagebouwde rijksmuseum langs het podium van André Rieu op de dag van de troonswisseling, aan de keren dat ik er overheen wandelde als ik mijn dochttertje naar school bracht, aan de kortste snelweg van Nederland die daar tot in de jaren negentig overheen liep. Ik herinner me de anti-kernbewapeningsdemonstratie uit 1981. Die herinneringen zijn voor mij nauwelijks te scheiden van de geschiedenis. Ik weet dat er tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers politieke bijeenkomsten werden gehouden en dat er bunkers aangelegd waren. Ik weet dat er aan het eind van de negentiende eeuw een Wereldtentoonstelling gehouden werd. Ik zie voor mijn ogen ook nog het plaatje van het Concertgebouw, geheel alleen liggend in een weidelandschap. De grond van het Museumplein is niet waardevrij voor mij: onder het gras liggen de herinneringen van vele generaties.

Waar het om gaat, is de erkenning en waardering van de historische dimensie die aan alles kleeft. Dat is niet iets wat een mens automatisch ziet, die moet wel degelijk aangeleerd worden. Maar het is wel iets dat makkelijk aan te leren valt, omdat het in de natuurlijke gang der dingen ligt. Zelfs een kind van tien jaar voelt dat het in zichzelf het kind van vijf jaar meesleept, en zo kan het ook begrijpen dat voorwerpen, gebouwen, straten en steden een geschiedenis in zichzelf meedragen. Het is met het historisch besef als met de uitvinding van het perspectief. Toen het eenmaal begrepen was, begreep niemand meer waarom het zo lang geduurd had voor het uitgevonden was, omdat het zo voor de hand lag. Een kind begint te tekenen zonder perspectief, maar in de derde klas van de basisschool ontdekt het hoe veel leuker de tekening van een straat wordt als huizen en mensen in de verte kleiner zijn dan die

dichtbij. De tekening krijgt letterlijke diepgang. Een object dat historie toegekend krijgt, krijgt figuurlijke diepgang.

En is dit belangrijk? Leidt historisch besef tot een betere wereld? En in het verlengde daarvan dus ook de vraag: kan een goede geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog bijdragen aan het vermijden van iets dergelijks in de toekomst? Ik besef dat ik me met de vragen over geschiedenis in een immense wirwar van discussies plaats. Er is onnoemelijk veel over geschreven en het hoort tegenwoordig tot de bon ton om te verklaren dat we in onze postmoderne maatschappij niets van het verleden kunnen leren. Wie daar tegenin gaat wordt neergezet als een ouderwetse Bildungsdenker. Harry Mulisch schreef voordat hij naar Jerusalem vertrok om het proces Eichmann bij te wonen dat hij historie zou gaan schrijven die nog niet vastgelegd was en hij wist al dat het niet zou helpen: ‘Wij zullen haar schrijven, vermoedelijk een lijk produceren... en nog steeds melaats terugkeren.’ Maar daarmee bedoelde hij niet dat die geschiedenis niet geschreven moest worden: die zou alleen de ziekte niet genezen. De doodstraf voor Eichmann zou niets vergoelijken. Dat besef alleen al is zinrijke geschiedenis.

In Nederland is er zeer recent een fel debat in *De Groene Amsterdammer* gevoerd dat enigszins deed denken aan de Historikerstreit van de jaren tachtig in Duitsland. De Duitse historicus Ernst Nolte constateerde toen in een artikel in de *Frankfurter Allgemeine* met de titel ‘Vergangenheit die nicht vergehen will’, dat de Duitsers niet in staat waren hun herinneringen om te zetten in geschiedenis, in sequenties. Ze gaven de oorlog geen plaats in de geschiedenis. Hij deed dat wel, door de Tweede Wereldoorlog te vergelijken met de Goelag Archipel en daar een verband tussen te zien. Hij werd aangevallen door de filosoof Jürgen Habermas, die Nolte verweet de unieke gruwelijkheid van de nazi’s te bagatelliseren. In *De Groene* speelt zich de discussie af tussen Bart van der Boom enerzijds en Evelien Gans en Remco Ensel anderzijds. Bart van der Boom is de auteur van het boek *Wij weten niets van hun lot*, waarin hij, aan de hand van 164 dagboeken uit de Tweede Wereldoorlog van gewone burgers, beweert dat de doorsnee Nederlander niet wist wat er met de Joden die opgehaald werden. Evelien Gans en Remco Ensel verwijten Van der Boom dat hij de geschiedenis bagatelliseert: het boek ‘past in een huidige trend binnen de geschiedschrijving over de Tweede Wereldoorlog en met name die over de shoah (holocaust)’. Die trend zien zij als ‘een trend van nivelleren, van bestaande verschillen verkleinen in positie, gevoelens en motieven tussen daders, omstanders en slachtoffers.’ Ook de directeur van het NIOD, Marjan Schwegman, maakte zich zorgen over de nivellering die uitgaat van geschiedschrijving. Ze meent dat in het onderwijs de Holocaust veel te makkelijk wordt vergeleken met andere historische gebeurtenissen.

Impliciet zijn de Historikerstreit en het Groene-debat manifestaties van de opvatting dat geschiedenis als rechter kan optreden. Habermas en Gans/Ensel gebruiken de geschiedenis als moraalridder. Geschiedschrijving hoort te oordelen, of zoals Schwegman in een interview zei: ‘In geschiedschrijving van de oorlog kun je de moraal niet buiten de deur houden’. Dat is een variant op de opvatting die geschiedenis als schoolmeester ziet. *Historia est magistra vitae*: geschiedenis is de leermeester van het leven, beweerde Cicero in zijn *De oratore*, en die opvatting is gangbaar gebleven tot het einde van de achttiende eeuw. Geschiedenis werd geschreven om ervan te leren.

De Duitse filosoof en historicus Reinhart Koselleck constateerde dat die opvatting over geschiedenis als leermeester veranderde rond de tijd van de Franse Revolutie. Geschiedenis was tot dan toe een telbaar, enkelvoudig begrip geweest: ‘de’ geschiedenis van Karel de Grote, ‘de’ geschiedenis van de Tachtigjarige oorlog, of ook in het meervoud: ‘de geschiedenissen van de kruistochten’. Geschiedenis was een optelsom van aparte geschiedenissen die exemplarisch konden zijn voor andere geschiedenissen. Omdat

geschiedenissen zich konden herhalen, kon men er ook van leren. Na de Franse revolutie, schrijft Koselleck, kan men het over geschiedenis zonder lidwoord hebben. ‘Geschiedenis’ is een overkoepelend, abstract begrip geworden, een metaterm. Geschiedenis wordt volgens Koselleck zoïets als ‘Schicksal’, een macht die zich zoals God ‘notwendig und gerecht vollzieht’. Daarvóór had iedere geschiedenis een onderwerp, een subject, dat het object van een vertellende historicus werd. Daarna wordt geschiedenis subject en object tegelijkertijd. Als bijvoorbeeld Napoleon zegt dat hij verantwoordelijk is voor ‘l’histoire’, dan meent hij niet alleen dat hij geschiedschrijvers aan het werk moet zetten, maar duidt hij ook op een macht waarvoor hij zich als keizer te verantwoorden heeft. Dit werkt nog door bij Hitlers uitspraak: ‘Wir sind vom Schicksal ausersehen worden, im höchsten Sinne des Wortes Geschichte zu machen.’ Ook hij stelt geschiedenis gelijk aan een hogere macht.

Geschiedenis wint hiermee aan betekenis. Arnold Heumakers laat dit zien in een recent artikel over Hegel en diens dialectiek. God is zoekgeraakt in de moderne tijd, dus is er ook geen metafysische toekomst meer waarop de mens zich kan verheugen. Er is alleen maar verleden, en dat heeft een blijvende waarde. ‘Sinds de moderne mens de navelstreng met de eeuwigheid heeft doorgeknipt, is hij definitief veranderd in een historisch wezen. Uit de geschiedenis moet hij zijn ‘diepte’ halen, zo parafraseert Heumakers Hegel. Maar tegelijk beweert Hegel ook dat de enige les van de geschiedenis is, dat er geen les uit te halen valt.

Hiermee komen we al in de richting van de ontkenning van de waarde van geschiedenis. Nietzsche heeft in zijn meeslepende essay *Vom Nutzen und Nachteil der Historie für das Leben* de boel op zijn kop gezet. Tegenover Cicero’s *historia magistra vitae* zet hij *historia ancilla vitae*: geschiedenis is de dienstmeid van het leven. ‘Overmaat en overwaardering van geschiedenis doet het leven wegwijnen en ontwaarden’, schrijft hij in het voorwoord van zijn essay. Historische kennis is een nadeel, gebrek en tekort, en hij gelooft zelfs dat ‘wij allemaal lijden aan een allesverterende historische koorts’. Geschiedkennis is alleen ‘heilzaam en een belofte voor de toekomst, wanneer ze in dienst staat van een krachtige nieuwe levensstroming, een cultuur in wording bijvoorbeeld, dus alleen wanneer ze door een hogere macht beheerst en gestuurd wordt en zelf niet heerst en stuurt.’ Nietzsche verwijst als uitkomst naar de Grieken, die een harmonie hadden gevonden tussen het teveel aan geschiedenis en de behoefte aan geschiedenis. Want hij erkent wel dat geschiedenis functioneel is voor het leven, maar in zijn eigen tijd is de historie een chaotisch massaproduct geworden. Dat is wat hem tegenstaat, en dat kan ik in dezelfde lijn zien als mijn bezwaren tegen de verkapitalisering en versensationalisering van de geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog.

De lijn van Nietzsche is voortgezet in postmoderne tijden. Geschiedenis kan niet meer gezien worden als finalistisch, maar is discontinu en verbrokken. De historicus heeft alleen maar de macht om verhalen te schrijven. Geschiedenis is zichzelf tot doel: l’histoire pour l’histoire. Zoals in de tweede helft van de negentiende eeuw de kunstenaars het doel van de kunst ontkoppelden van de maatschappij en kunst om de kunst gingen beoefenen, l’art pour l’art, zo kan de historicus het doel van geschiedenis alleen nog maar zien in de geschiedschrijving zelf. De historicus construeert zelf zijn geschiedenis en reconstructie is onwenselijk en onmogelijk.

In de late jaren zestig maakte *The Death of the Past* van J.H. Plumb opgang. Plumb beweerde dat echte geschiedenis altijd destructief moet zijn, mythes doorprikken en verborgen agenda’s openen, zonder daarbij een moreel oordeel te geven. Hij sluit aan bij de Franse postmoderne filosoof Jean François Lyotard die vooruitgang en waarheid fundamenteel ter discussie stelde. De Duitse filosoof Adorno constateerde het einde van de Verlichtingsideologie sinds Auschwitz de bodem onder de westerse beschaving weggeslagen had. Geschiedenis heeft zijn doel verloren en het publiek moet verzoend worden met een

wereld zonder zekerheden, meent ook de bekende historicus Henk Wesseling. Daaruit vloeit ook de waardenvrije geschiedschrijving voort zoals Blom die wilde toepassen op de Tweede Wereldoorlog. In zijn oratie kondigt hij aan te willen ontsnappen aan de ban van politiek-morele oordelen.

Wij geloven op papier niet meer in de lessen van geschiedenis en tegelijk kunnen we het niet niet geloven. Frank Ankersmit heeft er een intrigerende verklaring voor. Het verleden is altijd een spiegel geweest die ons in staat stelt onszelf beter te leren kennen. Echter: de spiegel die het verleden ons sinds Auschwitz voorhoudt, vervreemdt ons van onszelf. Het huidige West-Europa geeft ons geen identiteitsbesef mee via het verleden. De paradox is, volgens Ankersmit, dat juist historisch besef nodig is om tot dat inzicht te komen. ‘Kennis van het verleden is noodzakelijk voor de onderkenning van onze historische ontworteling’, en daarom is historische kennis onmisbaar, terwijl die tegelijkertijd het inzicht geeft dat die kennis waardeloos is. In Ankersmits spiraalredenering ligt het nut van historische kennis in de erkenning van haar nutteloosheid. En dan zijn we toch weer bij het postmodernisme én bij Hegel beland.

Maar wellicht moeten we ons minder oriënteren op de filosofen en historici uit de academische wereld. Uit alles in de maatschappij blijkt dat de common sense wél uitgaat van een morele waarde van geschiedenis, en van lessen die uit de geschiedenis getrokken kunnen worden. Ik geef wat voorbeelden. Nadat in Haren de Facebookrellen uitgebroken waren, werd de commissie Cohen ingesteld. Doel daarvan: onderzoeken hoe de rellen ontstaan waren, hoe de burgemeester en politie hierop gereageerd hadden en vervolgens daaraan conclusies voor de toekomst verbinden. Dus: van de geschiedenis kan men leren. Er was niemand die een deconstructiverende opmerking verbond aan de impliciete vooronderstelling van het nut van dit onderzoek. Een tweede voorbeeld. In het nieuwe Rijksmuseum wordt in vele artikelen de historische opstelling geprezen. Nu het Nationaal Museum keihard gesneuveld is, moet het Rijksmuseum opdraaien voor het historisch besef van de Nederlander. Vooronderstelling: historisch besef is van belang, en de kunst kan daarbij ingezet worden als hulpmiddel. Nog een voorbeeld, van enkele jaren geleden. Er kwam vanuit de maatschappij steeds meer kritiek op het geschiedenisonderwijs. Dit zou met zijn thematische aanpak het besef van opeenvolging in de geschiedenis onderuit halen. Er werd een commissie benoemd die onder leiding van Frits van Oostrom met een flink overheidsbudget aan de slag kon om vast te stellen wat een Nederlander minimaal van geschiedenis moet weten. Op vijftig vensters werd de canon van Nederland vastgelegd, zowel in boekjes als op internet, en vervolgens ontstond er een hausse aan nieuwe canons voor provincies en gemeenten. Vooronderstelling: er is een min of meer objectieve wijze om vast te leggen wat nu eigenlijk hoofdzaken in de geschiedenis zijn. Ik kan ook heel andere voorbeelden laten zien, uit andere culturen. Totalitaire regimes maken geschiedenis kapot of herschrijven die. Dat deden de Franse revolutionairen in 1789 toen ze de standbeelden van de Franse koningen omver haalden, dat deed de Sovjet-Unie door geschiedenisboekjes steeds te herzien naar nieuwe machthebbers, dat deed de Talibaan-regering van Afghanistan toen ze monumentale boeddhistische beelden vernietigde. Vooronderstelling hier is dat geschiedenis gevaarlijk kan zijn en plaats biedt aan alternatieve denkbeelden. Waar de postmoderne wetenschappers in vertwijfeling zijn, is de maatschappij zelf veel resoluter. Die twijfelt niet aan de capaciteit en de macht van geschiedenis.

Er zijn ook historici met een blijde boodschap, zoals de historica Margaret MacMillan, hoogleraar aan de universiteiten van Oxford en Toronto. Zij stelt in haar invloedrijke *The Uses and Abuses of History* het misbruik van geschiedenis aan de kaak, om des te meer de nadruk te kunnen leggen op de grote morele waarde van geschiedenis. Uiteindelijk krijgt de geschiedenis bij haar eenzelfde functie als die van de inmiddels uitstervende godsdiensten: zij

kan de normen en waarden van een maatschappij ijken en ze is onmisbaar voor het begrip van een steeds complexere wereld. MacMillan is maar een van de vele recente schrijvers over de waarde van geschiedenis. John Tosh pleit in *Why History Matters* voor geschiedeniseducatie omdat die onmisbaar is om een moderne democratie te handhaven. Geschiedenis mag weer een moreel doel hebben.

Ik schaar mezelf graag bij de positievere wetenschappers, én bij de common sense-mening. Want ondanks de drie tendensen die ik aangewezen heb, is er ook honger naar de echte lessen van de geschiedenis. Een volwaardige maatschappij, waarin plaats is voor iedereen, waarin vrouwen, mannen, buitenlanders, homoseksuelen gelijkwaardig behandeld worden, waarin mensen die niet voor zichzelf kunnen zorgen door de overheid beschermd worden, waarin misdadigers op een humane manier wordt verhinderd op hun fatale pad verder te gaan, waarin iedereen het onderwijs kan volgen dat voor hem of haar geschikt is, hanteert geschiedenis als reflectie. Geschiedenis leert hoe een maatschappij gegroeid is, wat voor vooronderstellingen er heersen en of die van waarde zijn. Ze laat zien wat er fout is gegaan, en ze biedt daardoor de mogelijkheid om zich vooraf bewust te zijn van gevaren en die te ontlopen. Ze laat ook zien wat er goed is gegaan, bijvoorbeeld door de moed van enkelingen. Daaruit kunnen individuen hoop putten. Natuurlijk: we maken fouten, steeds opnieuw, maar die betreffen vaak collectieve politieke gebeurtenissen. Juist op individueel niveau kan historisch besef morele waarde hebben. Ze kan bemoedigen, ze kan analogieën leveren die menselijke keuzes waarborgen. Want dit kunnen we toch wel constateren: er is al 68 jaar in West-Europa geen oorlog meer geweest.

De psycholoog Nico Frijda heeft een voorwoord geschreven bij de oorlogsherinneringen die David Smalhout tussen juli 1945 en april 1946 opgesteld heeft en die dit jaar uitkwamen. David werd in juni 1944 afgevoerd naar Auschwitz. Hij overleefde de oorlog en overleed jaren later, niet aan een specifieke ziekte maar door niet aflatend verdriet en uit onbegrip over de oorlog. Frijda stelt de vraag of de verbijstering en woede die David in zijn aangrijpend verslag beschrijft ergens goed voor zijn. Besef van het verleden hoort bij volledig mens-zijn, meent Frijda. David zelf bleef zijn hele leven angstig en zag na de oorlog hoe bij de misdaden betrokken personen en bedrijven vrolijk verder functioneerden. Het is inderdaad onmogelijk gebleken, stelt Frijda, door kennis van de geschiedenis racisme, marteling en massamoord uit te bannen. Maar die onmogelijkheid is geen reden om stemmen daarover ongehoord te laten. David Smalhout heeft bestaan en geleefd én we mogen de kans dat zijn getuigenis van positieve invloed op onze keuzes is, niet laten liggen.

Niet alleen de waarde van geschiedenis bij morele keuzes is voor mij van belang. Er is nog iets wat voor mij nog zwaarder telt, en dat zit in de woorden van Frijda ‘David Smalhout heeft bestaan en geleefd’. Al die zoektochten naar het verleden zijn voor mij tekenen van een constante strijd tegen het vergeten van wat voorbij is. Waar niet meer aan gedacht wordt, bestaat niet meer. Er is dat trieste toneelstuk van Jean-Paul Sartre, *Huis clos*, waarin dode personen de hoofdrollen spelen. Zolang er nog aan ze gedacht wordt, kunnen ze een glimp van de aarde opvangen. Wanneer ze merken dat de mensen op aarde hen beginnen te vergeten, realiseren ze zich dat ze dan dubbel dood zijn. Ze zijn klaar met mij, constateert Garcin, een van de doden: op aarde ben ik niets meer.

Het leven zou mij te droevig zijn als alles wat vóór mij bestaan heeft geen deel meer had aan het heden. Geschiedenis is geen abstractie. Kijk naar de biologische mens die zijn voorgelacht en eigen geschiedenis in zijn bloed met zich meedraagt. Zo zit geschiedenis ook in onze omgeving, in ons landschap, in onze bodem, in onze lucht, in onze gebouwen, in onze geestesproducten. Geschiedenis is ook een ode aan het voorgelacht, dat voor mij eerst de paden en daarna de wegen aangelegd heeft, huizen gebouwd, het alfabet uitgevonden, de

scholen geopend, de boeken geschreven en gedrukt, schilderijen van onvergetelijke schoonheid gemaakt. En dat hiervoor geleden heeft. Dat oorlogen, censuur, onderdrukking doorstaan heeft om mij vrijheid te geven. Dat ziektes ondergaan heeft die niet te bestrijden vielen maar die door de inzet van medici die zich niet uit het veld lieten slaan en telkens opnieuw naar oorzaken zochten, nu wel overwonnen zijn. Ik durf niet te beweren dat dit de uiteindelijke drijfveer voor historisch besef is, maar het maakt er zeker deel van uit.

Verkapitalisering, versensationalisering, vergoelijking: ik heb ze aangewezen als boosdoeners in de verwerking van de Tweede Wereldoorlog. Maar dat wil niet zeggen dat ik daarmee de herdenkingscultuur afwijs. Ook nu de directe herinneraars aan het verdwijnen zijn, is er nog teveel wat we kunnen leren uit deze gruwelijkste van alle geschiedenislessen. Wij geven de slachtoffers een tweede dood als we niet meer aan hen denken. Wanneer wij 4 mei herdenken, niet als plichtpleging maar als recapitulatie van de houding die we wensen in te nemen ten opzichte van het heden, als een daad van waakzaamheid, dan is er reden om tot in eeuwigheid deze dag te gedenken.

Literatuur:

- F.A. Ankersmit, 'Nawoord'. In: Friedrich Nietzsche, *over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*. Met nawoorden van F.R. Ankersmit, L.C. Bombet & Jo Tollebeek, Luuk van Middelaar. 4^e dr. Z.p.: Historische uitgeverij, 2012, 111-132.
- Bart van der Boom, 'Ook die joodse verraders zijn interessant'. In: *De Groene Amsterdammer*, 10 januari 2013. Zie: <http://www.groene.nl/commentaar/2013-01-30/nederlanders-en-de-jodenvervolging>
- Evelien Gans en Remco Ensel, 'Wij weten iets van hun lot'. In: *De Groene Amsterdammer*, 13 december 2012. Zie: <http://www.groene.nl/commentaar/2013-01-30/nederlanders-en-de-jodenvervolging>
- Evelien Gans en Remco Ensel, 'Wij weten iets van hun lot II'. In: *De Groene Amsterdammer*, 6 februari 2013. Zie: <http://www.groene.nl/commentaar/2013-01-30/nederlanders-en-de-jodenvervolging>
- Arnold Heumakers, 'De Münchhausen van de dialectiek'. In: *NRC Handelsblad*, 26 april 2013.
- Reinhart Koselleck, 'Historia Magistra Vitae. Über die Auflösung des Topos im Horizont neuzeitlich gewogter Geschichte'. In: *Vergangene Zukunft. Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1979, 38-66.
- Reinhart Koselleck, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte. Aufsätze und Vorträge aus vier Jahrzehnten*. Herausgegeben und mit einem Nachwort von Carsten Dutt. Berlin: Suhrkamp, 2010.
- Margaret MacMillan, *Geschiedenis: gebruik en misbruik*. Vertaald door Aris van Braam. Amsterdam: Mouria, 2009.
- Marita Mathijssen, *Historische sensatiezucht. Over de moraal van de geschiedenis*. Huizinga-lezing 2009. Amsterdam/Rotterdam: Prometheus/NRC Handelsblad, 2010.
- Harry Mulisch, *De zaak 40/61. Een reportage*. Amsterdam: De Bezige Bij, 1964.
- Friedrich Nietzsche, *Over nut en nadeel van geschiedenis voor het leven. Tweede traktaat tegen de keer*. Met nawoorden van F.R. Ankersmit, L.C. Bombet & Jo Tollebeek, Luuk van Middelaar. 4^e dr. Z.p.: Historische uitgeverij, 2012.
- Jos Perry, *Wij herdenken, dus wij bestaan. Over jubilea, monumenten en de collectieve herinnering*. Nijmegen: SUN, 1999.
- Marjan Schwegman, [Interview]. In: *De Pers*, 20 januari 2011 (geciteerd via <http://www.nrc.nl/nieuws/2011/01/20/niod-wo-ii-weer-centraal-bij-herdenking-en-onderwijs/>)
- David Smalhout, *Daarheen en weer terug*. Met een voorwoord van Nico H. Frijda. Amsterdam: Van Oorschot, 2013.
- John Tosh, *Why History matters*. New York enz.: Palgrave Macmillan, 2008.
- Frank van Vree, *In de schaduw van Auschwitz. Herinneringen, beelden, geschiedenis*. Groningen: Historische Uitgeverij, 1995.
- Frank van Vree en Rob van der Laarse (rec.), *De dynamiek van de herinnering. Nederland en de Tweede Wereldoorlog in een internationale context*. Amsterdam: Bert Bakker, 2009.

Met dank aan: Guido Abuys, David Barnouw, Floris Cohen, Evelien Gans, Arnold Heumakers, Maarten Huygen, Matthea Westerduin.